

Kurdiyat

Yıl/Sal/Year: 2021
Sayı/Hejmar/Issue: 3
e-ISSN 2717-8315
Rüpel/Sayfa Page:27- 40

UMUT VE YEİS ARASINDA BİR KİLİSE: MOĞOLLAR (İLHANLILAR) DÖNEMİNDE (1258- 1335) DOĞU (NESTURİ) KİLİSESİ'NİN SERENCAMI

Yaşar KAPLAN

Özet

Doğu Kilisesi ya da yaygın olarak bilinen ismiyle Nesturi Kilisesi'nin ayırt edici özelliklerinden biri, tamamen Roma İmparatorluğu sınırları dışında Part/Sasani ve daha sonra Müslüman coğrafyasında Hıristiyan olmayan yönetimler altında varlığını sürdürmesidir. Bu kilise, sürekli yabancıların hâkimiyetinde yaşamasına rağmen tarih sahnesine çıktığı andan itibaren sürekli genişleme eğilimini korumuştur. Ancak XIII ve XIV. yüzyıllarda İslam dünyasını etkisi altına alan Moğol istilası, Doğu Kilisesi açısından kritik bir eşige işaret etmektedir. Doğu Kilisesi, Moğol egemenliğinin erken dönemlerinde genişleme eğilimini sürdürürken kısa bir süre sonra elde ettiği bütün kazanımları kaybetmiş ve kendisini büyük bir kaosun eşliğinde bulmuştur. Konu üzerine yapılan çalışmalar, Doğu Kilisesi'nin Moğollar ve Timurlular döneminde dağılma ve gerileme sürecine girdiği konusunda hemfikirlerdir. Ancak Doğu Kilisesi'nin Moğol istilası esnasında ve özellikle İlhanlılar döneminde sahip olduğu tutumun kilise açısından böyle yıkıcı bir sonucun ortaya çıkmasındaki etkisine değinilmemiştir. Bu çalışma Moğol istilası esnasında Doğu Kilisesi'nin tutumunu ve bu tutumun kilisenin kaderi üzerindeki etkisini, yeni bir bakış açısıyla ele almaya çalışmaktadır. Aynı zamanda Moğollar/İlhanlılar (1258-1335) yönetimi altındaki Doğu Kilisesi'nin durumu ve kiliseyi gerileme ve dağılma sürecine götüren nedenler anlaşılır kılınacaktır. Çalışmada dönemin Doğu Kilisesi kaynakları ile diğer Hıristiyan ve Müslüman kaynaklarından istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Kilisesi, Nesturiler, Moğollar, İlhanlılar, Müslümanlar.

27

Cureya Nivîsarê/Makale Türü/Article Types:
Nivîsara Lêkolînê/Araştırma Makalesi/Research
Article

Dema Hatînê/Makale Geliş Tarihi/Received:
21.04.2021

Dema Pejirandinê/Kabul Tarihi/Accepted/
12.05.2021

Yaşar Kaplan. Araştırma Görevlisi Dr., Hakkâri
Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi
Bölümü, yasarkaplan111@gmail.com, orcid.
org/0000-0002-3960-0221.

Atıf/ Citation: Kaplan Y. (2021). "Umut ve Yeis
Arasında Bir Kilise: Moğollar (İlhanlılar) Döne-
minde (1258-1335) Doğu (Nesturi) Kilisesi'nin
Serencamı", Kurdiyat, 3, 27-40.

KENÎSEYEK DI NAVBERA HÊVÎ Û BEDBÎNÎYÊ DA: DI SERDEMA MOXOLAN (ÎLXANÎYAN) DA (1258-1335) SERENCAMA KENÎSA ROJHILATÊ (NESTURÎ)

Kurte

Taybetmendîyeke cudaker a Kenîsa Rojhilat an jî bi navê zêdetir pê têne nasîn Kenîsa Nestûrîyan ew e ku hebûna xwe bi temamî derveyî sînoren Împaratorîya Romayê di erdnîgarîya Part/Sasanî û paşî jî di erdnîgarîya Muslimanan da di bin desthilatên ne Mesîhî da berdewam kirîye. Ev kenîse her çend bi berdewamî di bin desthilatdarîya bîyanîyan da mabe jî, ji gava derketî meydana pê ve hertim temayûla berfirehbûna xwe parastîye. Lê belê dagirkerîya Moxolan ya di sedsalên XIIIan û XIVan cihana Îslamî vegirtî, ji bo Kenîsa Rojhilatê îşaretî derazînkeke xeternak dike. Kenîsa Rojhilat her çend di serdemê pêşîn ê desthilatdarîya Moxolan da temayûla berfirehbûna xwe parastibe jî piştî demekî kurt hemî deskeftên xwe ji dest daye û bi kaseke mezin ve rûbirû maye. Xebatên li ser vê mijarê hatine kirin, hemfikir in ku Kenîsa Rojhilat di serdemê Moxolan û Tîmûrîyan da tûşî jêkbelavbûn û paşketinê bûye. Lê belê karîgerîya helwesta Kenîsa Rojhilat a di dema dagirkerîya Moxolan û taybetî di serdema Îlhanîyan da ya ji bo kenîsê bûye sebebê derketina encameke hinde wêranker behs jê nehatîye kirin. Mebesta vê xebatê, bi nêrîneke nû ve analîzkirina helwesta Kenîsa Rojhilat a di dema dagirkerîya Moxolan û karîgerîya vê helwestê ya li ser qedera kenîsê ye. Di heman demê da ji bo têgehiştina rewşa Kenîsa Rojhilat a di bin desthilatdarîya Moxolan/Îlhanîyan (1258-1335) da û zanîna egerên kenîse tûşî paşketin û jêkbelavbûnê kirî, dê xebat bête kirin. Di xebatê da ji jêderên Kenîsa Rojhilat a wê demê û jêderên din ên Mesîhî û Muslimanan sûd hatîye wergirtin.

Peyvên Sereke: Kenîsa Rojhilat, Nesturî, Moxol, Îlhanî, Musliman.

A CHURCH BETWEEN HOPE AND DE- SPAIR: THE CONSEQUENCE OF THE CHURCH OF THE EAST (NESTORI- AN) DURING THE MONGOL (ILKHA- NID) PERIOD (1258-1335)

Abstract

One of the distinctive features the Church of the East, or the Nestorian Church as it is commonly known, continued its existence completely outside the borders of the Roman Empire under non-Christian governments in the Parthian/Sassanid and later Muslim geography. Although this church is constantly under the control of foreigners, it has maintained its tendency to expand continuously from the moment it appeared on the stage of history. However, as the Mongol invasion began to affect the Islamic world in the XIII and XIV centuries, this process also constituted a very critical threshold for the Church of the East. While Church of the East continued its expansion tendency in the early stages of the Mongol rule, it soon lost all its gains and found itself on the brink of great chaos. Studies on this subject agree that Church of the East started a period of disintegration and decline during the Mongols and Timurids period. However, the effect of the attitude of Church of the East during the Mongol invasion and especially during the Ilkhanids period on the emergence of such a destructive result for the church was not mentioned. This study aims to deal with the attitude Church of the East during the Mongol invasion and the effect of this attitude on the fate of the church from a new perspective. In addition, it aims to make understandable the situation of the Church of the East under the rule of the Mongols/Ilkhanids (1258-1335) and the reasons that led the church to the decline and dissolution process. In the study, the sources Church of the Eastern of the period and other Christian and Muslim sources were utilized.

Keywords: The Church of the East, Nestorians, Mongols, Ilkhanids, Muslims.

Giriş

Hıristiyanlık erken tarihlerden itibaren Fırat'ın doğusuna doğru yayılmış ve başta Süryani/ Aramiler olmak üzere birçok farklı etnik grup arasında müntesipler edinmiştir. Miladi III. yüzyılın başlarından itibaren hakkında sağlıklı bir bilgiye sahip olduğumuz Doğulu Hıristiyanlar, V. yüzyılın başlarından itibaren Sasanilerin (224-651) başkenti Seleucia-Ktesifon'da (Medain) Doğu Kilisesi ya da Pers Kilisesi adı altında bağımsız bir kilise teşekkül etmişlerdir. V. ve VI. yüzyıllarda Hıristiyan dünyasında İsa Mesih'in şahsı (kristolojik) ve Meryem'in konumu etrafında yaşanan tartışmalarda diyofizit (iki doğalı) bir kristoloji benimseyen Doğu Kilisesi, İstanbul Patriği Nestorius'un (381-453) görüşleriyle irtibatlandırılmış ve muhalifleri tarafından Nesturiler şeklinde adlandırılmıştır.¹ Sasanilerin Müslümanlar tarafından ortadan kaldırılmasıyla Doğu Kilisesi, Müslümanların yönetimi altına girmiş ve Abbasiler (750-1258) döneminde Katolikos I. Timotheos (780-823) tarafından Doğu Kilisesi patriklik kürsüsü başkent Bağdat'a taşınmıştır.² Bu dönemden itibaren İslam'a en yakın Hıristiyan mezhebi olarak görülen Nesturiler; tercüme faaliyetlerine etkin olarak katılmış, Abbasi yönetimi ile çok yönlü ilişki geliştirmiş, Bizans ve Abbasiler arasındaki savaşlarda Abbasileri desteklemiş ve İslam yönetimi altındaki en etkin ve en kalabalık Hıristiyan grubu olmuştur. Doğu Kilisesi, bu dönemde Katolikos I. Timotheos yönetiminde, 27 metropolit ve 230 piskoposluktan oluşan geniş kilise teşkilatıyla Papa yönetimindeki Roma Kilisesi'nden daha geniş bir alanda etkinlik kurmuştur.³

Abbasiler döneminde X. yüzyıldan itibaren merkezi otoritenin zayıflamasıyla beraber başta Büveyhiler (932-1062) ve Fatımiler (909-1171) olmak üzere birçok bağımsız hanedan ve devlet ortaya çıkmıştır. Abbasi Devleti, XI. yüzyıldan sonra ise dışarıdan kaynaklanan yeni sorunlar ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Avrupa'dan gelen Haçlı orduları, Kudüs'ün içinde olduğu Akdeniz sahillerindeki birçok bölgeyi almıştır. Haçlıların ele geçirdiği bölgelerde esas olarak Hıristiyan gruplardan Melkit, Marunî, Yakubi ve Kıptiler yaşadığı için Haçlılar, ilk olarak adı geçen gruplarla ilişki kurmuştur. Bu dönemde Avrupalıların Nesturi Kilisesi hakkında neredeyse hiçbir malumata sahip olmadıkları ve XII. yüzyılın ilk yarısında Nesturi isminin Avrupa'da konu edinmeye başlandığı bilinmektedir.⁴ Merkezi yönetimin zayıfladığı bu süreçte Bağdat, ilk olarak Şii Büveyhilerin ve 1055 tarihinden sonra da Sünnî Selçukluların idaresi altına girmiştir. Nesturi kroniklerine göre Büveyhiler Hıristiyanlara karşı daha hoşgörülü bir yönetim sergilerken Selçuklular döneminde çeşitli baskılara maruz kalmışlardır. Ancak Selçukluların topraklarını genişletmesi Nesturi Kilisesi için yeni misyonerlik fırsatları yaratmıştır.⁵

1. Asya ve Moğollar Arasında Hıristiyanlık

Hıristiyanlık, Nesturiler vasıtasıyla erken dönemlerden itibaren Sasani sınırını aşarak Asya, Çin ve Hind kıtasına ulaşmaya başlamıştır. Süryani yazar Bardaysan (ö. 222) daha II. yüzyılın sonlarında Hıristiyanlığın Gilan, Hazar Denizi'nin güneybatısı, Bactria (Kuşhan) ve Ceyhun havzasında taraftar bulunduğunu aktarmaktadır. Doğu Kilisesi bünyesinde V. yüzyılın ilk yarısında gerçekleştiri-

- 1 Sebastian P. Brock – James F. Coakley, "Church of the East", *The Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage (GEDSH)*, edited by Sebastian P. Brock, Aaron M. Butts, George A. Kiraz and Lucas Van Rompay (New Jersey: Gorgias Press, Beth Mardutho: The Syriac Institute, 2011), 99. Doğu Kilisesi ile ilgili geniş bilgi için bk. Yaşar Kaplan, *Nesturi Kilisesi'nin Temel İnanç ve Uygulamalarının Teşekkül Süreci (VI-XIII. Yüzyıllar)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dinler Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2021).
- 2 Albert Abona, *Tārihu'l-Keniseti's-Şarkiyye* (Beyrut: Darü'l-Maşrik, 2002), 2/139.
- 3 Kaplan, *Nesturi Kilisesi'nin Temel İnanç ve Uygulamalarının Teşekkül Süreci*, 167-175.
- 4 Wilhelm Baum - Dietmar W. Winkler, *The Church of the East: A Concise History*, English Translation by Miranda G. Henry (London and New York: Routledge-Curzon, 2003), 81.
- 5 Jean Maurice Fiey, *Ahvālu Nasara fi Hilāfeti Beni 'Abbās* (Beyrut: Darü'l-Maşrik, 1990), 281-286; Baum and Winkler, *The Church of the East*, 81-82.

len sinodlarda Rey, Nişabur, Herat, Merv ve Sicistan piskoposlarının hazır oldukları bilinmektedir. V. yüzyılın sonlarından itibaren Sasanilerin doğu komşusu olan Hunlar ve Türk boyları arasındaki misyonerlik faaliyetleri semeresini vermeye başlamıştır. Örneğin 549 yılında Ceyhun ırmağının her iki kıyısındaki Eftalit ya da Beyaz Hunlar, Nesturi Patriği Mar Aba'dan (540-552) bir piskopos talep etmişlerdir. Nesturi Kilisesi'ne ait ilk misyoner grubu 635 yılında Çin'e ulaşmıştır. Nesturi Katolikosu II. İšo'yab döneminde (628-645) Hilvan, Herat (Afganistan) ve Semerkant (Özbekistan) bölgeleri metropolitlik haline getirilmiştir.⁶

VI. yüzyıldan itibaren eğitim ve misyonerlik için keşişlerin yetiştirildiği önemli bir merkez olan Akre (Duhok) yakınlarındaki Beth 'Abe manastırı uzun bir süre Orta Asya ve Çin'e gönderilen misyoner ve piskoposların yetiştirildiği bir üs olmuştur. Abbasiler döneminde Katolikos I. Timotheos misyonerlik faaliyetlerine büyük bir önem vermiş ve Nesturi manastırlarının daha fazla misyoner keşişin eğitimi için işlevsel bir hale getirilmesine çaba harcamıştır.⁷ Bu dönemde özellikle Hindistan, Çin, Türkistan, Yemen ve Hazar Denizi çevresinde misyonerlik faaliyetlerine ağırlık verilmiş ve kayda değer başarılar elde edilmiştir.⁸ I. Timotheos, Marun Manastırı'nda bir keşişe yazdığı mektubunda Türk Kağanı'nın, neredeyse bütün halkı ile beraber Hıristiyan olduğunu ve kağanın kendilerinden bir metropolitlik kurulmasını istediğini belirtmiştir.⁹ Diğer bazı mektuplarında da Tibet için bir piskoposluk kurulacağından, birçok keşişin denizi aşarak Hindistan ve Çin'de Hıristiyanlığı yaydığından, Çin metropolitinin ölümünden bahsetmekte ve Türkistan, Moğolistan ve Tibet bölgesindeki başarılı misyonerlik faaliyetlerini aktarmaktadır.¹⁰ IX. yüzyılda yaşayan Nesturi yazar Toma el-Merci, bu dönemde Hazar Denizi'nin güneyindeki Deylem ve Gilan bölgelerindeki putperestler ve onlardan daha doğudaki ilkel halklar arasında seksen kadar rahip tarafından yürütülen misyonerlik faaliyetlerinin başarılarından ve bu bölgelerde kurulan piskoposlukların faaliyetlerine değinmektedir.¹¹

X. ve XI. yüzyıllara gelindiğinde Doğu Kilisesi'nin Orta Asya'da özellikle Türk ve Moğol boyları arasında Hıristiyanlığı yaymada önemli bir başarı sağladığı görülmektedir. 1009 yılında Doğu Kilisesi'ne mensup Merv metropoliti 'Abdišo', Nesturi katolikosuna gönderdiği bir yazıda iki yüz bin civarında Türk ve Moğol'un Hıristiyanlığı kabul ettiğini aktarmıştır. Böylece Moğol istilasının başlamasından ve Abbasilerin yıkılmasından iki yüzyıl öncesinde Türk ve Moğol kabileleri arasında kayda değer bir Hıristiyan nüfus oluşmaya başlamış ve özellikle Karahitay, Uygur, Nayman ve Öngütler arasında Hıristiyanlık kökleşmiştir.¹² Nesturi Kilisesi, Moğollar XIII. yüzyılın ortalarında Abbasiler üzerine askeri faaliyetlerine başlarken Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın (1206-1227) ailesinden birçok kişiyi Hıristiyan yapmayı başarmıştı. Bunda özellikle birkaç nesil boyunca Hıristiyan Karahitay Han'ı Gürhan'ın ailesi ile yapılan evlilikler etkili olmuştur. Cengiz Han, Gürhan'ın

6 Christopher Buck, "The Universality of the Church of the East: How Persian was Persian Christianity?", *The Journal of the Assyrian Academic Society* 10/1 (1996), 57-70; Albert Abona, *Tārihu'l-Keniseti's-Şarkıyye*, 2/13-18, 58-62; Lois Sako, *Hulasetu Tarihi'l-Keniseti'l-Kildāniyye* (Kerkük: y.y., 2006), 12-24; Baum and Winkler, *The Church of the East*, 46-47; Aubrey R. Vine, *The Nestorian Churches: A Concise History of Nestorian Christianity in Asia from the Persian Schism to the Modern Assyrian*, (London: Indepent Press, 1937), 56-70. Alphonse Mingana, "The Early Spread of Christianity in Central Asia and the Far East: A New Document", reprinted from *Bulletin of the John Rylands Library* 9/2 (1925), 298, 301-305.

7 Jean Maurice Fiey, *el-Kenisetu's-Süryāniyyeti's-Şarkıyye*, Arapçaya çev. Kemil Huşeyme el-Yessu'î (Beyrut: Dar'ul-Maşrik, 1990), 10; Baum and Winkler, *The Church of the East*, 44-45.

8 Baum and Winkler, *The Church of the East*, 60-62.

9 Jerome Labourt, *De Timotheo I, Nestorianorum Patriarcha (728-823)* (Paris: Victor Lecoffre, 1904), 43.

10 Mingana, "The Early Spread of Christianity", 306; Labourt, *De Timotheo I*, 43-46.

11 Toma el-Merci, *Kitabu'r-Ruesâ*, çev. Albert Abona (Bağdat: Matbaat Diyana, 1990), 205-234; Mingana, "The Early Spread of Christianity", 307.

12 Mingana, "The Early Spread of Christianity", 308-310, 316; Baum and Winkler, *The Church of the East*, 76-77. Ayrıca bk. Mustafa Akkuş, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2011), 61-68; Mustafa Ünal, "Nasturilik ve Türkler", *Dinler Tarihi Araştırmaları-III* (Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2002), 532-537; A. Vahap Taştan, *Orta Asya'da Nesturilik* (Kayseri: 2003), 64-74.

yeğeni olan müttefiki Unk Han'ın (Tuğrul) (ö. 1203) yeğeni Aybaka Beki, Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci, Aybaka Beki'nin kız kardeşi Bek-Tumiş ve Cengiz Han'ın diğer oğlu Tuluy ise diğer kız kardeş Sorgaktani Beki ile evlenmişlerdi. Bunlardan sonuncusu Mengü Han, Kubilay Han ve Hülâgû'nun annesi idi. Mengü, Kubilay ve Hülâgû Hıristiyan olmamalarına rağmen Hıristiyan annelerinden dolayı Nesturi Kilisesi ile iyi ilişkilere sahiptiler. Ayrıca Moğol ordusu içerisinde Hıristiyan olan Türk ve Moğol kabilelerine mensup çok sayıda asker de bulunmaktaydı.¹³

Türk ve Moğol kabileleri arasında Hıristiyan boyların ve hanların varlığı, Haçlı seferlerinde istenilen sonuçlara ulaşamayan Avrupa'da uzun bir müddet varlığını devam ettirecek olan Rahip Kral (Priest Peter) efsanesini ortaya çıkarmıştır. Bu efsaneye göre Müslümanları yenmek ve kutsal toprakları kurtarmak için doğudan bir Rahip Kral çıkacak ve iki güç arasında kalan Müslümanlar yenilgiye uğratılacaktır. Haçlı seferlerinin devam ettiği esnada meydana gelen Katvan Savaşında (1141) Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer'in (1118-1157), Yehlü Taşı (Gürhan) komutasındaki Karahitay ordusuna karşı yenilmesi Avrupa'da Hıristiyanlar arasında İslâmî ilerleyişin durdurulabileceğiyle ilgili bir heyecan oluşturmuş ve Karahitay Han'ı efsanevi Rahip Kral ile ilişkilendirilmiştir. Karahitay ordusunda Nesturi Hıristiyanlar olmasına rağmen adı geçen Han'ın gerçekten Hıristiyan olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak bu savaşla ilgili bilgilerin kısa bir süre içerisinde (1144/45) Avrupa'ya ulaşması ve Moğollar arasında Hıristiyan hanların varlığı ile ilgili söylentiler, Asya ve Avrupa'daki Hıristiyan hükümdarlar arasında sağlanacak bir ittifak ile İslâm'ı geriletme umutlarını yeşertmiştir. Aynı şekilde 1220 yılları civarında Moğol lider Cengiz Han da ilk başlarda Rahip Kral ile özdeşleştirilmiştir.¹⁴ Bu dönemde Roma Katolik Kilisesi (Vatikan), doğuya doğru birçok misyoner göndermiş, Hıristiyanlığın Orta Asya'daki durumu hakkında bilgi sahibi olmak istemiş ve bu vesile ile XIII. yüzyılın başlarında Moğol istilasının başlamasından kısa bir süre önce bu bölgelerde güçlü Hıristiyan toplulukları kurmayı başaran Nesturi Kilisesi ile ilişki kurmaya çalışmıştır. Bu gelişmeler ekseninde batıya doğru hareket eden Moğolların Hıristiyanlaştırılması ve bununla bağlantılı olarak Avrupa ile ittifak kurmasını sağlamak suretiyle İslâm dünyasını geriletme ve Nesturi Kilisesi ile birleşme düşüncesi ortaya çıkmıştır.¹⁵

2. Moğol İstilas ve Doğu Kilisesi

XIII. yüzyılın başlarından itibaren Orta Asya'da yükselen bir güç olarak ortaya çıkan Moğollar, peyderpey batıya doğru ilerleyişlerini devam ettirmiş, kısa bir süre içerisinde Hülâgû (ö. 1265) önderliğinde Abbasilerin başkenti Bağdat kapılarına dayanmış ve şehri kuşatmışlardır. Bu dönemde Bağdat'ta bulunan Doğu Kilisesi'nin patriklik kürsüsünde Patrik II. Makikha (1257–1265) oturmaktaydı. Bağdat'ın Moğollara teslim edilme şartlarıyla ilgili Hülâgû ile görüşmelerde bulunmak üzere Abbasi Halifesi'nin gönderdiği heyette Nesturi katolikosu II. Makikha da hazır bulunmuştur. Hülâgû'nun eşi Dokuz Hatun, Nesturi bir Hıristiyan olup aynı zamanda yukarıda bahsedilen Rahip Kral'ın akrabasıydı. Hıristiyan Karahitay boyuna mensup olan Dokuz Hatun, Hülâgû nezdinde yüksek bir mertebeye sahipti. Dokuz Hatun her zaman Hıristiyan Karahitayların tarafını tutmuş ve Hülâgû da eşinin gönlünü hoş tutmak için onlara hürmet edip ayrıcalık göstermiştir. Bundan dolayı Hülâgû döneminde bütün memleketlerde kiliseler yaptırılmış ve Dokuz Hatun'un Ordası'nın (büyük çadır veya otağ) önünde daima bir kilise bulundurulmuştur. Abbasi halifesi, Nesturi patriği vasıtasıyla Moğollar arasındaki nüfuz sahibi Hıristiyan şahsiyetler üzerinden şehri, Moğolların gazabından kurtarmaya çalışmış görünmektedir. Ancak bütün bunlara rağmen 1258'de Moğollar

13 Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İsmail Aka vd. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013), 3-4; Baum and Winkler, *The Church of the East*, 84; Jean Maurice Fiey, *Chrétiens Syriaques Sous Les Mongols (Il-Khanat de Perse, XIIIc-XIVe s.)*, CSCO 364/Subsida 44 (Louvain: Secretariat du CSCO, 1975), 19.

14 Mingana, "The Early Spread of Christianity", 309-311; Baum and Winkler, *The Church of the East*, 79-80.

15 Mingana, "The Early Spread of Christianity", 311-313; Baum and Winkler, *The Church of the East*, 76-82.

tarafından ele geçirilen Bağdat şehri yerle bir edilmiş ve yüz binlerce Müslüman öldürülmüştür. Buna mukabil Hülâgû Hıristiyanların öldürülmeyeceğine dair bir emir vermiştir. Nesturi Patriği, bütün Hıristiyanları bir çarşıya toplamış ve Dokuz Hatun'un himayesi ile bunların canlarına ve mallarına hiçbir zarar verilmemiştir.¹⁶ Nesturi kroniklerine göre Hülâgû, Dokuz Hatun'un himaye ettiği Katolikos Makikha'ya saygı göstermiş, halifenin Daru'd-Duveyard isimli sarayını ona vermiş ve o da onun içinde yeni bir kilise yaptırmıştır. Katolikos öldüğünde bu yeni kiliseye defnedilmiştir.¹⁷

Bağdat'ın düşmesinden sonra Irak ve Suriye, Moğollar tarafından kısa bir sürede ele geçirilmiş ve Mısır dışında bütün İslâm coğrafyası Moğolların yönetimi altına girmiştir. Hülâgû Han, İlhanlılar Devleti'ni kurarak Urmiye Gölü'nün güney doğusunda bulunan Merağa kentini başkent yapmıştır. Müslüman yönetimin ortadan kalkması ve yeni gelen Moğol yönetiminin Hıristiyanlığa dönüşme ümidinin ortaya çıkması Nesturi Kilisesi'ni heyecanlandırmıştır. Nesturiler, Moğolların gelişini kendileri açısından bir kurtuluş olarak görmüşler ve Bağdat'ın sükûtunu "Yeni Babil" in düşüşünün bir alameti olarak değerlendirmişlerdir.¹⁸ Nesturi Hıristiyanlar için Hülâgû, "Yeni Konstantin" ve eşi Dokuz Hatun da "Yeni Helena" mesabesindeydi.¹⁹ Sadece Nesturi Hıristiyanlar değil, aynı zamanda İslâm yönetimi altında yaşayan Yakubi ve Ermeni Hıristiyanlar da İslâm ülkelerinin Moğollar tarafından alınmasından memnuniyet duymuşlar ve birçok yerde Moğollara yardım etmişlerdir.²⁰ Yerli Hıristiyanlar dışında Hıristiyan olan Moğollar da askeri faaliyetlerde önemli bir rol oynamışlardır. Örneğin bütün bu askeri harekâtlarda ordu komutanı olarak görev yapan Nayman kabilesinden Kitbuga Noyan, Nesturi bir Hıristiyan'dı.²¹ Moğollar tarafından ele geçirilen birçok şehirde Nesturi Hıristiyanlar idari görevler almışlardır. Bağdat'ın düşmesinden kısa bir süre sonra Moğollar tarafından ele geçirilen ve Nesturi Hıristiyanların yoğun olarak yaşadığı Erbil şehrine yönetici olarak atanan Mûkhatas ve oğlu Taceddin İsa ya da 1268-1289 yılları arasında Musul valiliği yapan Mesud bar Kawti isimli Nesturi Hıristiyanlar buna örnek olarak gösterilebilir.²²

3. İlhanlılar ve Memlûkler (1250-1517) Arasında Doğu Kilisesi

Moğolların 1260 yılında Ayn Calut savaşında Memlûklere mağlup olmasıyla beraber Moğol ilerleyişi durmuştur. Böylece Moğollar, 1261-1291 yılları arasında Memlûkler ile İlhanlılar arasında gerçekleşen savaşlarda ele geçirdikleri bölgelerden Fırat kıyılarına kadar geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu çekilme, bu bölgede yaşayan yerli Hıristiyanları olumsuz etkilemiştir. Hıristiyanlar, Moğolların yenilmez olduklarını ve Hıristiyanların İslâm yönetimi altındaki statülerini değiştirebileceklerini düşünmüşlerdir. Yerli Hıristiyanların Moğollar ile işbirliği yapmaları, Moğolların ilerleyişinden memnuniyet duymaları ve doğudan gelecek olan Rahip Kral söylentileri; Müslümanlar nezdinde Hıristiyanlara yönelik şüphe ve düşmanlığı artırmıştır. Bundan dolayı Memlûkler ele geçirdikleri bölgelerde Hıristiyanlara yönelik çeşitli baskılar gerçekleştirmişlerdir.²³ Ancak Nesturi

16 Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, 4, 42-46.

17 Amr b. Metta, *Ahbâru Fetâriketi Kursiyyi'l-Maşrik Min Kitâbi'l-Mecdel*, nşr. Henricus Gismondi (Roma: C. de Luigi, 1899), 120-121.

18 Fiey, *Ahvâlu Nasara*, 380; Albert Abona, *Târihu'l-Kenise'ti's-Şarkiyye* (Beyrut: Darü'l-Maşrik, 2002), 2/275.

19 Fiey, *Ahvâlu Nasara*, 380; a.mlf. *Chrêtiens Syriaques Sous Les Mongols*, 23.

20 Akkuş, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, 308-312.

21 Fiey, *Chrêtiens Syriaques Sous Les Mongols*, 26-27.

22 Ernest A. Wallis Budge (ed.), *The Chronography of Gregory Abû'l-Faraj, the Son of Aaron, the Hebrew Physician, Commonly Known as Bar Hebraeus: Being the First Part of His Political History of the World: Translated From Syriac*, (Oxford: Oxford University Press, 1932), 1/431, 459, 462-464, 472, 480-488.

23 Baum and Winkler, *The Church of the East*, 85-89; Kenneth Scott Parker, *The Indigenous Christians of the Arabic Middle East in an Age of Crusaders, Mongols, and Mamlûks (1244-1366)*, (London: University of London, Royal Holloway College, Doktora Tezi, 2012), 43, 127-140; Akkuş, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, 310-311.

Kilisesi esas olarak Fırat'ın doğusunda İlhanlıların yönetimindeki bölgelerde bulunmasından dolayı doğrudan Memlüklerden kaynaklanan bu baskılardan etkilenmemiştir.²⁴ Bu esnada Katolikos Makikha 1265'te ölmüş ve yerine I. Denha (1265-1281) katolikos olarak seçilmiştir. Bu katolikos eğitimini Merağa yakınlarındaki Uşno'da (Şino) tamamlamış ve Erbil piskoposluğu yapmıştı. Katolikos olarak seçildikten sonra yukarıda bahsedilen Daru'd-Duveyard isimli saraydaki yeni kilisede görevine başlamıştır.²⁵

Hülâgû'dan sonra onun yerine aşırı İslam karşıtlığıyla bilinen ve her durumda Nesturi Kilisesi'ni himaye eden oğlu Abaka (1265-1282) tahta çıkmıştır. Abaka her ne kadar Hıristiyanlığı devletin resmi dini yapmamışsa da kendisi Hıristiyan olmuş ve üzerinde "Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un adıyla tek Tanrı" yazılı paralar basmıştır.²⁶ Hıristiyanların dini ritüellerine katılmaya dikkat etmiş, devletin önemli makamlarına Hıristiyan idarecileri atamış ve özellikle güçlenen Memlüklere karşı Haçlılar ve Vatikan ile ittifak kurmaya çalışmıştır. Kudüs'ün 1267 yılında Memlükler tarafından alınması bu ittifak çalışmalarını daha da hızlandırmıştır. Abaka döneminde, Nesturi Kilisesi, İlhanlıların politikalarında önemli bir rol oynamıştır. Bu durum özellikle Memlüklere karşı Papa ve Haçlılar ile ittifak kurma çabalarında göze çarpmaktadır. Ancak çeşitli girişimlere rağmen bu ittifak sağlanamamıştır.²⁷

Abaka ile güçlü bir hamiye kavuşan Nesturi Kilisesi nüfuzunu artırmaya başlamıştır. Ancak bununla beraber iki önemli sorun ile karşılaşmıştır. Bunlardan ilki, siyasi otoriteden aldıkları destekten dolayı hâlâ çoğunlukta olan Müslüman nüfusu kışkırtan güç gösterileri gibi bazı tedbirsiz davranışlar sergilemeleri nedeniyle Müslümanların nefretini kazanmalarındır.²⁸ Nesturi Katolikosu I. Denha, tedbirsiz davranışları yüzünden Bağdat'ta Müslüman halkın tepkisini çekmiş, 1268'de Erbil'e kaçmak zorunda kalmıştır. Ancak burada da 1271'de komplo kurmak suçlamasıyla şehrin yöneticisi tarafından kısa bir süreliğine hapse atılmıştır. 1281 yılında öldüğünde Bağdat'ta selefi II. Makikha'nın yanına defnedilmiştir.²⁹ Nesturi Kilisesi için diğer bir önemli sorun ise özellikle Kuzey Mezopotamya'da özellikle Erbil ve Musul bölgelerinde Memlüklerin müttefiki olan Kürt ve Arap emirlerin İlhanlılara karşı mücadelelerinde Nesturilere yönelik birtakım eylemler gerçekleştirmeleri olmuştur.³⁰ Nesturi Kilisesi'nin İlhanlı Devleti'nde güçlü bir konuma gelmesi bölgedeki Müslüman unsurları endişelendirmiş ve onların Moğollara karşı yürüttüğü mücadelelerde Moğollar ile işbirliği içinde olan Nesturiler de hedef haline gelmiştir. 1261 yılından ileriye doğru özellikle Erbil ve Musul bölgesinde Mısır Memlükleri ile ittifak halinde olan Müslüman emirler ile Moğollar ve onların müttefiki olan Nesturi Hıristiyanlar arasında çatışmalar başlamıştır.³¹ Bu çatışmalarda birçok Nesturi Kilisesi ve manastırı tahrip edilmiş ve birçok Hıristiyan öldürülmüştür.³²

4. Doğu Kilisesi Patriği III. Yahballaha (1281-1317) ve İlhanlılar

III. Yahballaha (1281-1317), yedi tane İlhanlı hükümdarı döneminde patriklik yapan önemli bir Nesturi katolikosudur. III. Yahballaha ve Rabban Savma'nın (ö. 1294) hayat hikâyeleri, Avru-

24 Parker, *The Indigenous Christians*, 43, 144.

25 Amr b. Metta, *Ahbâru Fetârike*, 121-122.

26 M. E. Droun, "Notice Sur Les Monnaies Mongoles", *Journal Asiatique*, Seri VII, (May/June 1896), 514. Abaka'nın Hıristiyanları himaye etmesine karşın Budist olarak öldüğü de iddia edilmektedir. Mustafa Akkuş, "Abâkâ Han'ın Dinî Şahsiyeti ve Anadolu'daki Uygulamaları", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 40 (Konya: 2016), 76.

27 Baum and Winkler, *The Church of the East*, 85. Ayrıca bk. Akkuş, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, 127-137.

28 Bar Habreus, katolikosun daha önce Müslüman olmuş kimi Hıristiyanları halka açık bir biçimde tekrar vaftiz ederek Hıristiyan yapılmasına dair bazı örnekler sunmaktadır. Bu esnada yaşanan kargaşalardan dolayı katolikos şehirden kaçarak bir müddet Uşno'da kalmak zorunda kalmıştır. Bkz. Budge (ed.), *The Chronography of Gregory Abû'l-Faraj*, 447, 449-451.

29 Amr b. Metta, *Ahbâru Fetârike*, 122.

30 Parker, *The Indigenous Christians*, 144.

31 Fiey, *Chrêtiens Syriaques Sous Les Mongols*, 28-30.

32 Fiey, *Chrêtiens Syriaques Sous Les Mongols*, 28-30, 37, 45, 54-55, 77.

pa'ya yönelik gerçekleştirdikleri diplomatik faaliyetleri, İlhanlı yönetimi ve Müslüman ahali ile ilişkileri *Patrik Yahballaha ve Rabban Savma'nın Tarihi* isimli yazarı meçhul bir eserde kaydedilmiştir.³³ Bu eser, o dönemde İlhanlıların Hıristiyanlar ile ilgili politikalarını, Nesturi Kilisesi'nin durumunu, III. Yahballaha'nın ölümüne kadar Nesturiler ile İlhanlı hükümdarlarının inişli çıkışlı ilişkilerini ve Müslüman unsurlarla çatışmasını hikâye etmektedir. III. Yahballaha bir Uygur Türkü olup Han Balık (Pekin) civarında doğmuş, Rabban Savma vasıtasıyla Hıristiyan olmuş ve Markos adını almıştır. Eserin girişinde Hind, Çin ve çeşitli doğulu halkların Hıristiyan olduğu ve bugün de Türklerin (İlhanlı hükümdarlarına atıfta bulunarak) Hıristiyanlığa girmiş oldukları aktarılmaktadır.³⁴ Büyük Moğol İmparatoru Kubilay'ın (1260-1294) Çin'de hüküm sürdüğü esnada iki Nesturi rahip olan Rabban Savma ve Markos (III. Yahballaha) 1275 yılı civarında hac için Kudüs'e doğru yola çıkmışlardır. İlhanlıların başkenti Merağa'ya ulaştıklarında Nesturi Katolikosu I. Denha ile karşılaşmışlardır. Ancak Kudüs, Memlüklerin elinde olduğu için oraya gidememişler ve bir süre boyunca Bağdat civarı ve Kuzey Mezopotamya'daki çeşitli manastır, kilise ve Hıristiyan cemaatleri ziyaret etmişlerdir. Daha sonra Katolikos I. Denha, Markos'u Çin piskoposu ve Rabban Savma'yı da genel müfettiş olarak atamıştır. Ancak 1281'de Katolikos I. Denha'nın ölümüyle Markos, III. Yahballaha ismi ile yeni katolikos olarak seçilmiştir. Markos'un Moğolların diline, töresine ve usullerine vakıf olması, Kubilay Han ve İlhanlılar ile iyi ilişkileri onun katolikos olarak seçilmesinde etkili olmuştur. III. Yahballaha, Süryanice'yi iyi bilmediği gibi Arapça'yı da hiç bilmiyordu. İlhanlı hükümdarı Abaka, onu her konuda desteklemiş ve böylece Nesturi Kilisesi büyük bir nüfuz elde etmiştir. İlhanlılar kendi ırklarından birisinin patrik olmasından büyük bir memnuniyet duymuşlardır. Ancak Abaka'nın 1282'de ölümüyle İlhanlı tahtına Müslüman olan Teküder Ahmed (1282-1284) geçmiştir. İlhanlılar arasında çoğunluk olan Budist ve Nesturiler buna karşı çıkarak durumu Moğolistan'daki büyük kağana (Kubilay Han'a) iletmışlerdir. Bunun üzerine Teküder, katolikosu bir süreliğine hapse attırmışsa da kısa bir süre sonra Teküder öldürülmüştür. 1284'te Nesturiler tarafından Hıristiyan yapılan Argun (1284-1291), İlhanlı tahtına çıkınca katolikosu haptisten çıkarmıştır. Bu dönemde Nesturi Kilisesi ile İlhanlılar arasındaki ilişkiler en güçlü dönemini yaşamıştır. Katolikos, Merağa'da bulunan Mar Şalita Kilisesi'ni yıkarak çok daha gösterişli bir şekilde yeniden inşa etmiştir.³⁵ Nesturi Kilisesi'nin Moğolları Hıristiyanlığa dönüştürme umudu ve yeniden güçlenme eğilimi gösteren Memlüklere karşı Avrupa ile Moğol yönetimi arasında bir işbirliği oluşturma faaliyetleri açısından Patrik III. Yahballaha ve Rabban Savma'nın faaliyetleri oldukça önem arz etmektedir. Argun, 1287 yılında Memlükleri yenmek ve onları Suriye ile kutsal topraklardan atmak için Haçlılarla bir ittifak kurmak üzere Rahip Savma'yı elçi olarak Batı'ya göndermiştir. Rabban Savma, İstanbul'da Bizans İmparatoru'nu ziyaret ettikten sonra deniz yolu ile 1287'de Napoli'ye ulaşmıştır. Fakat o esnada Papa IV. Honorius ölmüş ve yeni Papa daha seçilmemiştir. Bunun üzerine Fransa Kralı IV. Philip ve İngiltere Kralı I. Edward ile görüştükten sonra yeni seçilen Papa IV. Nicolaus ile görüşerek Argun Han'ın tüm Hıristiyanları, Müslümanlar üzerine yapılacak kutsal sefere davet eden mektubunu iletmıştır. Rabban Savma, Papa'ya Moğol, Türk ve Çinliler arasında birçok Hıristiyan olduğunu, birçok Moğol hükümdar ve eşlerinin Hıristiyanlığı kabul ettiğini ve Moğol ordusunun askeri kamplarında birçok kilisenin kurulduğunu söylemiştir. Papa, onu iyi karşılamış ve Argun'a çeşitli hediyeler göndermiştir. Görevini bitiren Rabban Savma, Merağa'ya geri dönmüştür. Ancak Moğollar ile Avrupa arasında Memlüklere karşı düşünülen işbirliği planı gerçekleşmemiştir.³⁶

33 Bu eser ilk olarak büyük ihtimalle Farsça kaleme alınmış ve daha sonra Süryanice'ye çevrilmiştir. Paul Bedjan tarafından 1888 ve 1895 yılında "Histoire de Mar Jab Alaha, patriarche et de Raban Sauma" adıyla Süryanice yayınlanmıştır. 1928 yılında Ernest A. Wallis Budge tarafından "Çin İmparatoru Kubilay Han'ın Rahipleri" başlığıyla İngilizce çevirisi yayınlanmıştır.

34 Ernest A. Wallis Budge, *The Monks of Kúblâi Khân, Emperor of China or the history of the life and travels of Rabban Sâwmâ, envoy and plenipotentiary of the Mongol Khâns to the kings of Europe, and Markôs who as Mâr Yahbh-Allâhâ III became Patriarch of the Nestorian Church in Asia* (London: Religious Tract Society, 1928), 39

35 Budge, *The Monks of Kúblâi Khân*, 40-53; Amr b. Metta, *Ahbâru Fetârike*, 122-125.

36 Budge, *The Monks of Kúblâi Khân*, 53-62. Ayrıca bkz. Akkuş, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, 137-163.

4.1. Doğu Kilisesi ile İlhanlı İlişkisinin Kötüleşmesi

İlhanlı hükümdarı Argun'dan sonra Geyhatu (1291-1295), Baydu (1295) ve Gazan Mahmud Han (1295-1304) tahta çıkmışlardır. Bunlardan ilk ikisi Nesturi Kilisesi'ni himaye etmeye devam etmişlerdir.³⁷ Ancak Gazan Mahmud Han'ın Müslüman olması ve İslâm'ın devletin resmi dini yapılmasıyla beraber Moğollar ve Avrupa arasında kurulması düşünülen ittifak tam olarak çöktüğü gibi Moğolların Hıristiyanlara yönelik hoşgörü politikası da zarar görmüştür.³⁸ Böylece İlhanlılar (Moğollar) üzerindeki Hıristiyan-Müslüman rekabeti Müslümanlar lehine sonuçlanmış ve Nesturi Kilisesi hamisiz kalmıştır. Hızlı bir şekilde İslâmlaşma çalışmaları başlatılmış, bürokrasideki Hıristiyan unsurlar görevden alınmış ve Nesturi Kilisesi elde ettiği bütün ayrıcalıkları peyderpey kaybetmeye başlamıştır. Özellikle 1296-1297'de Nesturi kroniklerin Gazan Mahmud Han'ın Müslüman veziri Nevruz'a (ö. 1297) atfettikleri Hıristiyanlara karşı büyük bir kampanya başlatılmıştır. Bağdat, Musul, Erbil, Hemedan ve Merağa'da Hıristiyanlara yönelik çeşitli baskılar uygulanmıştır. Hülâgû tarafından Bağdat'ta Nesturi Kilisesi'ne tahsis edilen ve içinde bir kilise yapılan Abbasi sarayı saldırıya uğramış ve buradaki Mar Makikha ve Mar I. Denha'nın cesetleri dışarı atılarak kilise yıkılmıştır. Bu durum Hülâgû'nun Bağdat'ı aldığı anda adı geçen sarayın Nesturi Patriğine tevdi edilmesi ve katolikosun orada yeni bir kilise kurmasının Müslüman ahali tarafından unutulmadığını göstermektedir. Ayrıca bu eylem artık Nesturi Hıristiyanların sahip olduğu ayrıcalıkları kaybettiklerine işaret eden simgesel bir eylem olarak görülebilir. Katolikos III. Yahballaha'nın kendisi de bu olaylardan etkilenmiş, Merağa'daki kürsüsü saldırıya uğramış ve yağmalanmıştır. Kendisi zorlukla kaçarak saklanmıştır.³⁹

Nesturi Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki esas çatışmalar uzun bir süredir Hıristiyan yöneticiler tarafından yönetilen ve Kayadjaye (Dağlılar, Dağ Sakinleri) olarak adlandırılan Hıristiyan askerler tarafından korunan Erbil'de gerçekleşmiştir. *Patrik Yahballaha ve Rabban Savma'nın Tarihi* adlı esere göre Erbil şehrinin yerli Müslümanları şehirdeki Hıristiyan otoritesini ortadan kaldırmak istemiş, bu amaçla Kürtleri yardıma çağırmış ve kale Kürtler tarafından kuşatılmıştır. Müslüman ve Hıristiyanlar arasında başlayan çatışmalar, Nevruz'un adamları tarafından daha da alevlendirilmiş ve Erbil Metropoliti ile birçok ruhban öldürülmüştür. Ancak Gazan Mahmud Han'ın olaylara el koyması ve Nevruz'un öldürülmesi ile durum tekrar yatışmış ve Erbil Kalesi'nin Hıristiyanlarda kalmasına karar verilmiştir. Katolikos III. Yahballaha ile Gazan Han arasındaki ilişkiler hükümdarın öldüğü 1304 yılına kadar iyi gitmiş ve katolikos bu süre içinde Merağa'da Vaftizci Yahya Manastırı isminde büyük bir bina yaptırmıştır.⁴⁰

Gazan Han'dan sonra İlhanlı tahtına kardeşi Olcaytu/Muhammed Hudabende (1304-1316) geçmiştir. Olcaytu, daha çocuk iken III. Yahballaha tarafından vaftiz edildiğinden katolikos onun hükümdar olmasına çok sevinmiştir. Ancak yeni hükümdarın da Müslüman olması katolikosu hayal kırıklığına uğratmıştır. Olcaytu, katolikosa saygılı davranmakla beraber onun döneminde Nesturi Kilisesi'nin durumu daha da kötüleşmiştir. Katolikos, önce Uşno'ya ve daha sonra da Erbil Kalesi'ne çekilmek zorunda kalmıştır. Hükümdar ilk olarak Hıristiyan ahalinin cizye muafiyetini ortadan kaldırmışsa (1306) da daha sonra bu emri iptal etmiştir (1308). Ardından Erbil'in bütün vergilerini III. Yahballaha'ya tahsis etmiştir (1309). Bu durum Erbil'deki Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki ilişkileri daha da bozmuştur. 1310 yılında Erbil'de Hıristiyanlar; Kürtler ve Arapların saldırısına uğramış, uzun bir muhasaradan sonra kale ele geçirilmiş ve çok sayıda Hıristiyan öldürülmüştür. III. Yahballaha güç bela Merağa'ya kaçmıştır. Katolikosun Olcaytu ile olan

37 Budge, *The Monks of Küblâi Khân*, 63-65; Akkuş, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, 164-165, 169.

38 Baum and Winkler, *The Church of the East*, 96-97; Akkuş, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, 173-195.

39 Budge, *The Monks of Küblâi Khân*, 66-72.

40 Budge, *The Monks of Küblâi Khân*, 66-79; Parker, *The Indigenous Christians*, 182-190- 215-216.

görüşmesi iyi geçmemiş ve “Moğollara hizmet etmekten yorulduğum” diyerek saraydan ayrılmıştır. III. Yahballaha 1317'deki ölümüne kadar sessiz bir şekilde yaşamıştır.⁴¹ Erbil'in düşmesi ile beraber Nesturiler, İlhanlılar yönetiminde sahip oldukları Hıristiyanlardan oluşan tek askeri gücünü kaybetmiştir. Nesturi Kilisesi'nin tarihi boyunca ilk kez silahlı mücadele yürütmesi aslında kilise açısından da bir ilke tekabül etmekte ve Müslüman komşuları ile bozulan ilişkilerinin doğası hakkında ipuçları sunmaktadır. Bilindiği gibi Nesturi Hıristiyanlar, İslâm yönetimi altında sürekli olarak reaya şeklinde yaşamışlardır. Ancak şimdi ise Moğolların desteği ile bir şehrin idari ve askeri aygıtları tamamen kendilerine verilmişti. Müslüman unsurların bunu kabul etmesi pek mümkün değildi ve nitekim bu duruma son verildi.⁴²

İlhanlılar döneminde Nesturiler ve özellikle Müslüman Kürtler arasındaki ilişkinin doğasını anlamak için kendisi de bir Hıristiyan olan Bar Habreus'un aktardığı şu olay oldukça dikkat çekicidir. Bar Habreus'un aktardığına göre İlhanlı hükümdarı Argun döneminde İranlı bir kâtibin yönlendirmesiyle Musul Valisi Mesud Bar Kawtî'nin öldürülmesi olayının tahkik edilmesi için Nesturî Mûkhataş oğlu Taceddinle beraber bir heyeti geniş yetkilerle görevlendirmiştir. Erbil valiliğini yapan bir Kürt emir, bunların şerrinden korktuğu için onların şehre ulaşmasından önce Argun'un ordugâhına gitti. Tahkik heyeti bu emirin arkasından onun aleyhinde birçok haberciler gönderdi. Argun, Kürt emirin öldürülmesine karar verdi. Ancak bu durumu ifşa etmeyerek Kürt emirin taraftarlarının da yakalanması için haberci gönderdi. Ordugâhta bulunan bir kadın, Kürt emiri olacaklardan haberdar edince emir kölesi ile beraber kaçarak habercilerden önce menzile ulaştı ve ailesini de yanına alarak Erbil'in kuzeyindeki dağlara sığındı. Durumu öğrenen Argun oldukça hiddetlendi ve Kürtlerin üzerine askeri kuvvetler sevk etti. Ancak mevsim kış olduğu için bu askeri kuvvetler Musul ve Erbil'in kuzeyindeki dağlık Kürt bölgelerine gidemediler. Bunun üzerine Moğol ordusu bütün hıncını Erbil ve Musul ovalarında yaşayan çiftçi, fakir ve vergi veren korumasız Kürt köylülerinden alarak bu köylere saldırdılar. Moğol ordusu bu köylere yağmaladı, insanların öldürdü ve zahirelerini yaktı. Ancak özellikle Moğol ordusu içerisinde bulunan Kayadje denilen ve tabiatları itibariyle Araplardan (Müslümanlardan) nefret eden Nesturi Hıristiyan kuvvetler bu durumu daha da ileriye götürdüler. Bunlar Kürtlere tasviri mümkün olmayan zulümlerde bulundular. Erkekleri öldürerek sayısız kadın ve çocuğu esir aldılar. Yanlarında götürbildikleri kadar yiyecekleri alıp gerisini yaktılar. Bar Habreus'un aktardığına göre Kayadje denilen bu Nesturî Hıristiyanların yaptıklarından dolayı Araplar şunları söylediler: “Eğer bu Kayadjeler olmasaydı, Moğollar kesinlikle Kürtlere kötü bir muamele yapmazlardı. Çünkü Moğolların büyük bir çoğunluğu şu anda Müslüman olmuştur. Bunlar eğer liderleri tarafından böyle bir şey yapmaya zorlanmazlarsa hiçbir zaman Müslümanlara kötülük yapmak istemezler”. Yaz geldiğinde Moğollar Erbil ve Musul bölgesini terk etti. Dağlarda toplanan çok sayıda Kürt kuvveti intikamlarını almak üzere ovaya doğru harekete geçtiler. Ova ahalisi kaçarak Musul ve Erbil şehirlerine sığındı. Kürtler bu şehirleri muhasara etmelerine rağmen ele geçiremediler. Ancak Haçlıların kaledekilerin yardımına geldikleri şayiası üzerine muhasarayı kaldırdılar. Bu esnada Kürtlerin çekildiğini düşünen bir kısım Kayadje

41 Budge, *The Monks of Kûblâi Khân*, 80-92; Fiey, *Chrétien Syriaques Sous Les Mongols*, 78-79; *el-Kenisetü's-Süryâniyyeti's-Şarkiyeye*, 26-27. Parker, *The Indigenous Christians*, 215-218.

42 Moğollar döneminde Erbil ve Musul bölgelerinde Moğollar ve Hıristiyan unsurlar ile çatışmalarda ön plana çıkan Memlüklerin müttefiki iki önemli Hakkâri emiri bulunmaktadır. Bunlardan ilki Memlük sultanı Baybars tarafından Erbil şehri kendisine ikta olarak verilen ve 1262 yılında Erbil önlerinde Moğollar ile savaşırken öldürülen Seyfeddin Mengelan b. Ali el-Hakkâri'dir. bk. İbn-i Şeddad, İzzeddin Muhammed b. Ali b. İbrahim, *Tarih'ul-Melik'iz-Zahir*, nşr. Ahmet Hutayt (Beyrut: /14031983), 332-333; Fiey *Chrétien Syriaques Sous Les Mongols*, 29. Bir diğeri ise yine Memlük sultanı el-Melikü'l-Eşref Halil (1290-1293) ile müttefik olan Alaaddin el-Hakkâri'dir. bk. Anne F. Broadbridge, *Kingship and Ideology in the Islamic and Mongol Worlds* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 49-50. Hakkâri emirleri bölgede Memlüklerin en önemli müttefikleri olarak Moğollara karşı savaşmışlardır. Ancak yaklaşık üç-dört asır sonra Hakkâri emirleri ve Nesturi Kilisesi'nin yolları tekrar kesilecek ve kilise uzun bir müddet bu emirlerin himayesinde yaşayacaktır.

kuvvetleri Kürtlerin tuzağına düştü ve büyük çoğunluğu esir alındı.⁴³ Bar Habreus'un aktardıklarından Moğollar arasında İslam'ın oldukça yayılmış olduğu anlaşıldığı gibi Hıristiyan Nesturilerin de Hıristiyanları himaye eden hükümdarlar nezdinde var olan konumlarını kullanarak Müslüman Kürtlere karşı düşmanca hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Ancak *Patrik Yahballaha ve Rabban Savma'nın Tarihi* adlı eser olayları daha çok tek taraflı olarak aktarmaktadır.

5. Kilise Açısından Çöküşün Başlangıcı

III. Yahballaha'nın katolikos olarak seçilmesi tamamen siyasi bir karardı. Buna göre Moğollardan seçilecek bir katolikos, Moğol yönetimi ile çok daha sağlıklı ve güçlü bir ilişki kurabilirdi ve kilisenin ileriye dönük hayallerini gerçekleştirebilirdi. Doğu Kilisesi, Roma İmparatoru Büyük Konstantin (ö. 337) gibi Hıristiyanlığı doğuda himaye edecek bir hükümdar tahayyül ediyordu. Moğol yönetimi, kilisenin bu arzusunu gerçekleştirebileceğine dair onlarda bir umut uyandırmıştı. Moğollar açısından da yönetimleri altındaki Hıristiyan halka çeşitli ayrıcalıkların verilmesinin makul sebepleri bulunmaktaydı. Müslüman beldelerin alınması her ne kadar onlar açısından askeri olarak kolay olmuşsa da alınan bu bölgelerin yönetimi birçok zorluğu barındırmaktaydı. Moğollar, Memlülklerle karşı istenilen başarıyı elde edemiyorlardı ve bu durum kendi yönetimleri altındaki Müslüman halkın Memlülklerle teveccühünü artırmaktaydı. Bundan dolayı Moğollar açısından hem Hıristiyan devletlerle gerçekleştirilecek ittifaklara hem içerideki Müslüman çoğunluğu dengeleyecek Hıristiyan nüfusuna ihtiyaç duymaktaydı. Doğu Kilisesi de kendi hayalini gerçekleştirmek için Moğollarla işbirliğini derinleştirmeye, onları Hıristiyanlığa dönüştürmeye ve Müslümanlara karşı Moğollarla hareket etmeye devam etmiştir. Böylece hem Nesturi Hıristiyanlar hem de Müslümanlar arasında Moğolların kazanılması için kıyasıya bir rekabet yaşanmıştır. Nesturilerin Moğollarla işbirliği halinde olmaları ve bu durumu Müslüman ahaliye karşı bir baskı aracı olarak kullanmaları, Müslüman unsurların onlara yönelik düşmanlığını artırmıştır. Ancak nihai olarak Moğolların Müslüman olmasıyla beraber kilise için oldukça elverişsiz bir durum ortaya çıkmıştır.⁴⁴

Bu elverişsiz durum en çok kilise teşkilatının dar bir alana sıkışmasında net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. III. Yahballaha'nın 1281'deki katolikos seçiminde Kudüs, Tangut ve Sokotra Adası piskoposlarını da içeren yirmiden fazla piskopos katılmıştı. Bu dönemde görünüşte Doğu Kilisesi en geniş sınırlarına ulaşmış olsa da kilisenin esas coğrafyası olan Irak ve İran'da daralmaya başlamıştır. IX. yüzyılın sonlarında Irak'ın merkezi ve güneyinde (Beth Germai, Beth Aramaye ve Fırat Mişan) en az yirmi beş ve İran'da (Fars, Media, Taberistan, Horosan ve Sicistan) yirmi dokuzdan fazla piskoposluk bölgesi bulunurken 1318 yılında bütün bunlardan sadece Bağdat'ın kuzeyinde dört piskoposluk bölgesinin varlığı kesin olarak bilinmektedir. İran'ın İlam bölgesinde, Merağa, Hemedan ve Tebriz şehirlerinde izole Nesturi toplulukların varlığına rağmen III. Yahballaha döneminde, Doğu Kilisesi'nin esas coğrafyası Musul'un kuzeyindeki Dicle havzası, Botan ve Hakkâri dağları ve Urmiye bölgesinden oluşuyordu.⁴⁵

III. Yahballaha'dan sonra Erbil piskoposu II. Timotheos (1318-1332/1353?) kilise geleneğine uygun olarak Kokhe Kilisesi'nde kutsanarak göreve getirilen son katolikostur.⁴⁶ Görevine başlar başlamaz tutanakları günümüze ulaşan XIX. yüzyıldan önceki son sinodu düzenlemiştir.

43 Budge (ed.), *The Chronography of Gregory Abû'l-Faraj*, 484-486.

44 Andrew Thomas Platt, *The Church of the East at Three Critical Points in its History* (Washington: Catholic University of America, Doktora Tezi, 2017), 250-255.

45 David Wilmshurst, *The Ecclesiastical Organisation of the Church of the East, 1318-1913*, CSCO 582/Subsidia 104 (Louvain: Peeters Press, 2000), 16-17.

46 Sebastian P. Brock, "Timotheos II", *The Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage (GEDSH)*, edited by Sebastian P. Brock, Aaron M. Butts, George A. Kiraz and Lucas Van Rompay (New Jersey: Gorgias Press, Beth Mardutho: The Syriac Institute, 2011), 415.

Bu sinodda esas olarak yozlaşmış ve okuma yazma bilmeyen din adamlarının reformu üzerinde yoğunlaşmaktadır.⁴⁷ Bu dönemde henüz on iki yaşında bir çocuk olan Ebu Said Bahadır Han (1316-1335) İlhanlı tahtına çıkmıştır. Hükümdar adına ülkeyi yöneten Emir Çoban (ö. 1327) döneminde herhangi bir olumsuz durum ile karşılaşmayan kilise, onun öldürülmesinden sonra ortaya çıkan kargaşalardan olumsuz etkilenmiştir. Merağa'da III. Yahballaha tarafından yaptırılan manastıra el konulmuş ve camiye çevrilmiştir. Bu dönemde II. Timotheos, patriklik kürsüsü olarak Erbil yakınlarındaki Tar'ül Mar Mikhail Manastırı'nı kullanmıştır.⁴⁸ Bu katolikosun tam olarak ne zaman öldüğü belli değildir. Ebu Said Bahadır'ın ölümünden sonraki on yıl içerisinde ülkede taht kavgaları başlamış ve İlhanlı Devleti tarihe karışmıştır. Bütün bu kargaşalar içerisinde II. Timotheos'dan sonra kiliseyi yöneten II. Denha (1336-1381) Musul yakınlarındaki Karamlish'i patriklik kürsüsü olarak kullanmıştır.⁴⁹ Ancak patriklik kürsüsü güvenlik dolayısıyla Musul, Van Gölü ve Urmiye arasındaki bölgede birçok farklı yere taşınmak zorunda kalmıştır. 1335 ile 1550 yılları arasındaki döneme dair çok az sayıda kilise kaydı olması hasebiyle bu dönem hakkında sağlıklı bilgiler bulunmamaktadır. Ancak 1335'den itibaren piskoposluk bölgeleri arasındaki irtibatın kopuşu ve diğer bölgelere yeni piskoposların atanmasının imkânsız hale geldiği anlaşılmaktadır.⁵⁰ Bu kargaşa döneminde Orta Asya ve Çin'deki Nesturi topluluklar, derin bir sessizliğe gömülürken doğuda sadece Hindistan'daki Nesturi toplulukları ile irtibat sağlanabilmiştir (1490-1504).⁵¹ Batıda ise Memlûklerin ilerlemesi ve Haçlıların gerilemesine paralel olarak Akdeniz sahil şeridindeki Nesturi cemaatları azalmaya başlamıştır. Bunlardan bir kısmı Kıbrıs'a yerleşmiş ve XVI. yüzyıla kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir.⁵²

İlhanlıların ortadan kalkmasıyla bölgede ortaya çıkan kaos ortamının Doğu Kilisesi açısından en önemli sonuçları arasında güvenlik nedeniyle sabit bir patriklik merkezinin olmaması gelmektedir. Buna bağlı olarak katolikosların seçim ile işbaşına gelmeleri terk edilmiş ve veraset usulüne (Natar Kursi) geçilmiştir. Buna göre katolikoslar, Nesturiler tarafından "Abona" ya da "Beyti Ebevi olarak isimlendirilen II. Timotheos'un ailesine mensup kişiler arasından seçilmiştir. Bu aileye mensup olan III. Mar Şem'un Basibdi (1480-1502) döneminde, kilisenin birlik ve beraberliğini koruma güdüsüyle kendiliğinden gelişen bu fiili durum kanun haline getirilerek resmen veraset sistemine geçilmiş ve seçim ile işbaşına gelme kuralı tamamen terk edilmiştir. Nesturi Kilisesi'nde veraset usulü 1318'den 1975'e kadar devam etmiştir.⁵³

Sonuç

Doğu Kilisesi, tarih sahnesine çıktığı andan itibaren sürekli olarak yabancıların boyunduruğu altında varlığını devam ettirmişti. Varlığını sağlıklı bir şekilde devam ettirebilmesi için yönetimi altında yaşadığı devletlere ve beraber yaşadığı toplumlara karşı çok dikkatli bir politika gütmesi gerekmiştir. Doğulu Hıristiyanların Sasanilerin yönetimi altında iken Roma'nın Hıristiyanlığı benimsediği IV. yüzyılda Romalılara sempati duymaları Sasanileri şüphelendirmiş ve bu durum onların ağır baskılara maruz kalmalarına neden olmuştu. Ancak Doğu Kilisesi daha sonra bu şüpheleri izale etmeye çalışmış ve kristolojik tartışmalardan sonra Roma'daki hâkim Hıristiyanlıktan farklı bir yolu benimsemesiyle bu durumu takviye etmişti. Böylece kendisini Pers Kilisesi olarak Sasani yönetiminin yanında konumlandırmıştı. Doğu Kilisesi'nin İslâm yönetimi altında da Bizans

47 Wilmshurst, *The Ecclesiastical Organisation*, 18; Fiey *Chrétien Syriaques Sous Les Mongols*, 80.

48 David Wilmshurst, *The Ecclesiastical Organisation*, 18.

49 Musul'un 15 km güneydoğusunda Bartelle ve Karakoş arasında bulunmaktadır. Amir Harrak, "Karamlish", *GEDSH*, 242.

50 Wilmshurst, *The Ecclesiastical Organisation*, 19.

51 Wilmshurst, *The Ecclesiastical Organisation*, 20; Baum and Winkler, *The Church of the East*, 94-100.

52 Parker, *The Indigenous Christians*, 330-331; Baum and Winkler, *The Church of the East*, 112.

53 Mar Eliya Abona, *Tarihu Betariket'il-Beyti Ebevi*, tah. ve çev. Bünyamin Haddad (Duhok: Dar'ül- Maşrik'is-Sakafi, 2008), 15-16; 31-32; Wilmshurst, *The Ecclesiastical Organisation*, 19; Kadir Albayrak, *Keldanîler ve Nesturîler* (Ankara: Vadi Yayınları, 1997), 83.

ve Müslümanlar arasındaki çatışmalarda ve Haçlı istilasında Müslümanlardan yana tavrını açıkça ortaya koyması, onları, Müslümanlar nezdinde diğer kiliselere nazaran en muteber kilise haline getirmişti. Ancak Doğu Kilisesi, Abbasilerin, Moğollar tarafından ortadan kaldırılması esnasında ve hemen akabinde kurulan İlhanlılar döneminde bu geleneksel politikasını terk etmiştir. Müslümanların bir daha toparlanamayacağını, yeni yönetimin kalıcı olacağını düşünerek Moğolları Hıristiyanlığa dönüştürmeyi ve batıdaki dindaşları gibi kiliseyi destekleyecek Hıristiyan bir yönetim kurabilmeyi ümit etmiştir. Yüzlerce yıldır Hıristiyan olmayanların yönetiminde bir azınlık olarak yaşamış olan Doğu Kilisesi, bazı Moğol ve Türk klanları ile Moğol hanedanının bazı üyelerinin Hıristiyan olmalarından dolayı ilk kez bir siyasi iktidarın merkezinde yer edinmeye başlamıştır. Moğolları Hıristiyanların kurtarıcıları olarak görmüşler, Vatikan ile Moğollar arasında siyasi görüşmelere öncülük etmişler ve Müslümanlara karşı hareket ederek onların düşmanlığını kazanmışlardır. Moğolları elde etmek üzere Müslümanlar ile rekabet halinde olmuşlardır. Bu konuda oldukça ileri giderek tedbiri elden bırakmış ve Müslüman çoğunluğa karşı güç gösterisi yapmaktan ve onlarla silahlı çatışmalara girmekten çekinmemiştir. Ancak 1258-1310 yılları arasında istikrarlı bir dini politika yürütmeyen yeni yönetimin nihai olarak Hıristiyanlığa değil, İslâm'a dönüşmesi, kilise açısından sadece geçici olarak elde edilen kimi kazanımların ortadan kalkması ile kalmamış, aynı zamanda kilisenin bin yıldan fazla sürede koruduğu istikrarlı durumuna da son vermiştir. Bölgedeki Müslüman Kürt, Arap ve Türkmen unsurlar ile ilişkileri bozulduğu gibi Moğolların kısa bir süre sonra Müslüman olmasıyla Moğol yönetiminin hışmına uğramıştır. XIV. ve XV. yüzyılda Moğol kökenli yönetimler ve Timurluların ağır baskısı ile karşılaşmış, bunun neticesinde piskoposluk bölgeleri arasındaki ilişkiler kopmuş ve Kuzey Mezopotamya dışındaki bölgelerde neredeyse yok olmuşlardır. Bu kiliseden geriye kalanlar Musul, Van ve Urmiye arasındaki Hakkâri bölgesine sığınmış ve XX. yüzyılın başlarına kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Kaynakça

- Abona, Albert. *Târihu'l-Keniseti's-Şarkıyye*. 3 Cilt. Beyrut: Darü'l-Maşrik, 2002.
- Abona, Mar Eliya. *Tarihu Betâriket'il-Beyti Ebevi*. tah. ve çev. Bünyamin Haddad. Duhok: Darü'l-Maşrik'is-Sakafi, 2008.
- Akkuş, Mustafa. "Abâkâ Han'ın Dinî Şahsiyeti ve Anadolu'daki Uygulamaları". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 40 (Konya: 2016), 73-85.
- Akkuş, Mustafa. *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2011.
- Albayrak, Kadir. *Keldanîler ve Nasturîler*. Ankara: Vadi Yayınları, 1997.
- Amr b. Metta. *Ahbâru Fetâriketi Kursiyyi'l-Maşrik Min Kitâbi'l-Mecdel*. nşr. Henricus Gismondi Roma: C. de Luigi, 1899.
- Baum, Wilhelm – Winkler, Dietmar W. *The Church of the East: A Concise History*. English Translation by Miranda G. Henry. London and New York: Routledge-Curzon, 2003.
- Broadbridge, Anne F. *Kingship and Ideology in the Islamic and Mongol Worlds*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Brock, Sebastian P. – Coakley, James F. "Church of the East". *GEDSH*. ed. Sebastian P. Brock vd. 99-100. New Jersey: Gorgias Press. Beth Mardutho: The Syriac Institute. 2011.
- Brock, Sebastian P. "Timotheos II". *The Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage (GEDSH)*. ed. Sebastian P. Brock vd. 415. New Jersey: Gorgias Press, Beth Mardutho: The Syriac Institute, 2011.
- Buck, Christopher. "The Universality of the Church of the East: How Persian was Persian Christianity?". *The Journal of the Assyrian Academic Society* 10/1 (1996), 54-95.
- Budge, Ernest A. Wallis (ed.). *The Chronography of Gregory Abû'l-Faraj, the Son of Aaron*,

the Hebrew Physician, Commonly Known as Bar Hebraeus: Being the First Part of His Political History of the World: Translated From Syriac. II vol. Oxford: Oxford University Press, 1932.

Budge, Ernest A. Wallis. *The Monks of Kûblâi Khân. Emperor of China or the history of the life and travels of Rabban Sâwmâ. envoy and plenipotentiary of the Mongol Khâns to the kings of Europe. and Markôs who as Mâr Yahbh-Allâh III became Patriarch of the Nestorian Church in Asia.* London: Religious Tract Society, 1928.

Droun, M. E. "Notice Sur Les Monnaies Mongoles". *Journal Asiatique.* Seri VII. (May/June 1896), 486-544.

Fiey, Jean Maurice. *Ahvâlu Nasara fî Hilâfeti Beni 'Abbâs.* Beyrut: Dar'ul-Maşrik, 1990.

Fiey, Jean Maurice. *Chrêtiens Syriaques Sous Les Mongols (Il-Khanat de Perse. XIIIc-XIVe s).* CSCO 364/Subsida 44. Louvain: Secretariat du CSCO, 1975.

Fiey, Jean Maurice. *el-Kenisietu's-Süryâniyyeti'ş-Şarkiyye.* Arapça'ya çev. Kemil Huşeyme el-Yessui'. Beyrut: Dar'ul-Maşrik, 1990.

Harrak, Amir. "Karamlish". *The Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage (GEDSH).* ed. Sebastian P. Brock vd. 242. New Jersey: Gorgias Press, Beth Mardutho: The Syriac Institute, 2011.

İbn-i Şeddad. İzzeddin Muhammed b. Ali b. İbrahim. *Tarih'ul-Melik'iz-Zahir.* nşr. Ahmet Hıyatt. Beyrut: 1403/1983.

Kaplan, Yaşar. *Nesturi Kilisesi'nin Temel İnanç ve Uygulamalarının Teşekkül Süreci (VI-XIII. Yüzyıllar).* Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dinler Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2021.

Labourt, Jérôme. *De Timotheo I. Nestorianorum Patriarcha 728-823.* Paris: Victor Lecoffre, 1904.

Mingana, Alphonse. "The Early Spread of Christianity in Central Asia and the Far East: A New Document". reprinted from *Bulletin of the John Rylands Library* 9/2 (1925), 297-371.

Parker, Kenneth Scott. *The Indigenous Christians of the Arabic Middle East in an Age of Crusaders. Mongols. and Mamlüks 1244-1366.* London: University of London, Royal Holloway College, Doktora Tezi, 2012.

Platt, Andrew Thomas. *The Church of the East at Three Critical Points in its History.* Washington: Catholic University of America. Doktora Tezi, 2017.

Reşîdüddin Fazlullah. *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı).* çev. İsmail Aka vd., Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.

Sako, Lois. *Hulasetu Tarihi'l-Keniseti'l-Kildâniyye.* Kerkük: 2006.

Taştan, A. Vahap. *Orta Asya'da Nesturilik.* Kayseri: 2003.

Toma el-Merci. *Kitabu'r-Rüesâ.* çev. Albert Abona. Bağdat: Matbaat Diyana, 1990.

Ünal, Mustafa. "Nasturilik ve Türkler". *Dinler Tarihi Araştırmaları-III.* 529-538. Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2002, 529-538.

Vine, Aubrey R. *The Nestorian Churches: A Concise History of Nestorian Christianity in Asia from the Persian Schism to the Modern Assyrian.* London: Independ Press, 1937.

Wilmshurst, David. *The Ecclesiastical Organisation of the Church of the East. 1318-1913.* CSCO 582/Subsida 104. Louvain: Secretariat du CSCO, 2000.